
Е.М. ЛІБАНОВА

ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Розвиток національної економічної науки нерозривно пов'язаний зі становленням та розвитком української Академії наук. 14 листопада 1918 р. гетьман Павло Скоропадський підписав Закон про заснування Української Академії наук в м. Києві та наказ про призначення її першого складу. Згідно з цим документом, до числа перших 5 установ УАН увійшли Демографічний інститут та Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства. У складі Академії було сформовано три відділи: історично-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. До першого складу дійсних членів Академії по Відділу соціальних наук увійшли видатні вітчизняні вчені:

- Михайло Іванович Туган-Барановський — відомий вчений, доктор економіки, історик, професор Київського українського державного університету;

- Федір Васильович Тарановський — теоретик права, історик, професор Катеринославського університету;

- Володимир Андрійович Косинський — економіст, теоретик у галузі політекономії, фінансів та економіки сільського господарства, професор Київського політехнічного інституту;

- Орест Іванович Левицький — майбутній президент Академії, історик, член-секретар Комісії по розбору давніх актів, правознавець, археограф, архівіст, етнограф і белетрист.

За структурою Відділ був широкою науковою асоціацією і поділявся на два розряди

(класи): економічний і юридичний, діяльність яких була зосереджена на кафедрах та в комісіях. За статутом економічний розряд включав 11 кафедр, з них 6 було віддано прикладній економіці: економіки сільського господарства; торгу та промисловості; кредиту, банків та грошового обігу; науки про фінанси; соціальної політики; теорії кооперації; три кафедри — теорії: соціології; статистики; теоретичної економіки. Дві кафедри мали досліджувати економічну історію України: кафедра історії господарства та історії географії України.

У 1919 р. штатними академіками стали Б.О. Кістяківський (кафедра соціології), К.Г. Воблій (кафедра торгу і промисловості) й Р.М. Орженцький (кафедра статистики). У 1920 р. академіком по кафедрі статистики було обрано М.В. Птуху, а у 1925 р. по кафедрі фінансів та фінансового права — Л.М. Яснопольського. З іменами цих учених значною мірою пов'язані створення і подальша діяльність різних інститутів Соціально-економічного відділу.

Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України було створено 5 грудня 1918 р. на кафедрі теоретичної економіки за пропозицією М.І. Туган-Барановського, який і став його першим директором. Співробітники Інституту вивчали кон'юнктуру довоєнних часів, зокрема досліджували розвиток вугільної промисловості Донецького басейну, збирали статистичні матеріали з різних галузей: сільського господарства, цукрової, залізничної та соляної промисловості; працювали над районуванням України. Проте за браком коштів розгорнути подальшу роботу так і не вдалося.

Така ж участь спіткала й Комісію для вивчення соціального руху, створену 1919 р. при кафедрі соціальної політики, яку очолив академік Б.О. Кістяківський.

Єдиною установою Соціально-економічного відділу, яка стабільно працювала протягом першого десятиліття, був заснований 7 грудня 1918 р. за ініціативою М.І. Туган-Барановського Демографічний інститут, директором якого став М.В. Птуха, відомий своїми роботами стосовно загальних проблем статистики, теорії і прикладної демографії, історії статистики і демографії. Він склав таблиці шлюбності та визначив індекси, які характеризували частоту шлюбів між різними соціальними і віковими групами населення. Однак найбільшу увагу вчений приділяв проблемам смертності населення. Під керівництвом і за методиками М.В. Птухи в Демографічному інституті на основі перепису 1897 р. і статистичних даних за 1897–1898 рр. було обчислено повні таблиці смертності.

Проте в 30-х роках розпочалася звинувачувальна кампанія проти демографів. У цей час праці М.В. Птухи з питань смертності населення набули значної актуальності. Він опублікував прогнози приросту населення в Україні в найближчі роки і на перспективу, але через голодомор 1933 р., який призвів до загибелі мільйонів людей, ці прогнози не могли справдитися. По суті, з 1933 по 1945 р. М.В. Птуха не публікував жодної роботи з демографічних проблем, зокрема з проблем смертності. 1938 року його було заарештовано, а Демографічний інститут припинив своє існування. Щоправда, трагічної долі інших учених, репресованих у 30-х роках, М.В. Птуха, на щастя, уникнув: 1940 р. його було реабілітовано, у 1943 р. обрано членом-кореспондентом АН СРСР і впродовж наступних років він керував Відділенням суспільних наук АН УРСР.

У березні 1919 р. почала працювати Комісія по вивченню природних багатств України, на чолі якої став президент Академії Володимир Іванович Вернадський. У 1934 р. Комісію було трансформовано у Раду по вивченню продуктивних сил України, а 1959 р. — перетворено на науково-дослідну установу інститутського типу.

У 1926 р. при Соціально-економічному відділі ВУАН було створено Комісію для вивчення фінансових справ, яку очолив відомий учений-економіст Л.М. Яснопольський.

У 1936 р. Президія АН УРСР ухвалила рішення про створення Аграрно-економічного інституту, який згодом було перейменовано в Інститут економіки АН УРСР. Наприкінці 1937 р. до його складу увійшов Інститут демографії і санітарної статистики.

Провідну роль у становленні й розвитку української економічної науки відіграли академіки О.В. Корчак-Чепурківський, К.Г. Воблій, В.Г. Шапошников, П.М. Першин, П.І. Лященко.

До створення у 1976 р. Відділення економіки АН УРСР, протягом 60–70-х років ХХ ст. питання економіки розробляли співробітники 7 наукових установ. До утворених у попередні роки Інституту економіки і Ради по вивченню продуктивних сил Української РСР долучилися: Львівське (1964 р.), Харківське (1965 р.) та Одеське (1970 р.) відділення Інституту економіки, Інститут економіки промисловості (1969 р.) та його Ворошиловградський філіал (1970 р.).

Утворення Відділення економіки у складі АН УРСР, відповідно до постанови Президії АН УРСР від 15.07.1976 № 254, стало знаковою подією у розвитку академічної економічної науки. Згідно з постановою, до складу Відділення увійшли академіки: О.М. Алімов, П.І. Багрій, І.І. Лукінов, М.М. Паламарчук, С.М. Ямпольський, а також члени-кореспонденти: П.І. Верба, О.С. Коройд, В.К. Мамутов, М.Т. Мелешкін, О.О. Нестеренко, П.О. Хромов, М.Г. Чумаченко, А.А. Чухно. Очолив Відділення видатний учений-економіст академік Іван Іларіонович Лукінов.

Загалом до персонального складу Відділення економіки НАН України за всю його історію входили 22 академіки і 34 члени-кореспонденти.

На Відділення економіки було покладено науково-методичне керівництво Інститутом економіки, його Львівським, Одеським та Харківським відділеннями, Інститутом економіки промисловості, його Ворошиловградським філіалом та Дніпропетровським відділом, Радою по вивченню продуктивних сил

УРСР. У 1978 р. у складі Відділення було створено Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (функціонував до червня 1991 р.) під керівництвом А.М. Шлепакова (з 1982 р. — академік АН УРСР).

Учені-економісти новоствореного Відділення працювали над багатьма актуальними проблемами, зокрема над удосконаленням механізму господарювання. Зрозуміло, що в ті часи можливість обстоювати необхідність переходу до ринкових відносин, застосування випробуваних світовою практикою принципів матеріального оцінювання результатів праці людини, госпрозрахунку була жорстко обмеженою. Однак, незважаючи на це, у згаданий період академік П.І. Багрій побудував оригінальні моделі причинно-наслідкових зв'язків товарного виробництва та взаємозв'язку чинників, що визначають зміну вартості продукту. Він першим увів поняття «капіталомісткість» в аналіз схем відтворення. У роботах академіка П.М. Першина значна увага приділялася проблемам економіки сільського господарства, землевпорядкування, районного планування, земельної ренти, власності, розвитку продуктивних сил.

Академіком І.І. Лукіновим було детально досліджено суперечливі процеси структурних змін та фактори, що визначають формування витрат і рентабельності сільськогосподарського виробництва. У той самий час І.І. Лукінов розвиває теорію земельної ренти, розробляє проблеми відносин власності, розподілу, ціноутворення в системі відтворювальних процесів, дії закону вартості, еквівалентності обміну, обчислення та аналізу ефективності виробництва, визначення величини чистого доходу та оптимальної рентабельності. Результати цих досліджень відображено у проривних для того часу монографіях І.І. Лукінова «Відтворення і ціни» (в 1979 р. відзначена Державною премією УРСР у галузі науки і техніки), «Ціноутворення і рентабельність виробництва сільськогосподарських продуктів» та ін.

В установах Відділення достатньо обґрунтовано аналізувалися проблеми народонаселення, демографічні аспекти відтворення трудових ресурсів, професійної орієнтації та профвідбору. У працях науковців з цієї тематики ще

у 70-х роках минулого століття відзначалося, що в демографічному розвитку України складалася несприятлива ситуація: зниження народжуваності не забезпечувало навіть простого відтворення населення, натомість зростала смертність у працездатному віці. Чимало реальних оцінок містилося у працях, присвячених соціально-економічним проблемам села, використанню морських ресурсів, охороні навколишнього середовища. Було проведено економічну оцінку збитків, яких завдає народному господарству шкідлива дія промислового забруднення, що знижує врожайність сільськогосподарських культур та ін.

Велике значення для вирішення народногосподарських завдань мала проблематика розвитку і розміщення продуктивних сил України, комплексного використання природних і трудових ресурсів, економічного районування. Вчені, які розробляли ці питання, поглиблювали дослідження раціонального розміщення виробництва з урахуванням екологічних аспектів, аналізували можливості використання мінерально-сировинних ресурсів і відходів виробництва.

Фахівці Відділення зробили значний внесок у дослідження соціально-психологічних та соціально-економічних наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції. Над цими проблемами працювали наукові колективи вчених Академії під керівництвом академіка Ю.М. Пахомова та члена-кореспондента С.І. Дорогунцова.

З метою розширення фундаментальних та прикладних досліджень у галузі економіко-екологічних проблем приморських регіонів, морегосподарських комплексів і морського природокористування постановою Президії АН УРСР від 08.05.1991 № 127 на базі Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР було створено Інститут проблем ринку і економіко-екологічних досліджень АН УРСР. Окремими прикладами вагомих розробок установи в останні роки є Морська доктрина України на період до 2035 р. (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 07.10.2009 № 1307) та Стратегія транспортної безпеки (розглянута на засіданні Ради національної безпеки і оборони України 1 грудня 2009 р.).

Для створення надійного наукового фундаменту зовнішньоекономічних зв'язків, розвитку взаємовигідних відносин та економічної інтеграції України постановою Президії АН УРСР від 11.07.1991 № 221 було організовано Інститут світової економіки і міжнародних відносин АН УРСР, важливим напрямом діяльності якого стало вивчення досвіду ефективного функціонування ринкових систем і структур, наукових досягнень зарубіжних країн з метою узагальнення та адаптації світового досвіду в побудові ринкової економіки України та її інтеграції в світове господарство.

Із проголошенням незалежності України у напрямках досліджень і структурі Відділення відбулися значні зміни: було створено низку нових установ, проведено реорганізацію та перейменування інших. Так, 22 січня 1992 р. постановою Президії АН України № 16 на базі Відділення економіко-правових досліджень Інституту економіки промисловості АН України з метою вирішення актуальних проблем правового забезпечення розвитку економіки на загальнодержавному і регіональному рівнях було створено Інститут економіко-правових досліджень АН України. Організація такої установи була зумовлена необхідністю розвитку теоретичних і прикладних досліджень на стику економіки і права, їх науковою і практичною важливістю для суверенної держави. Інститут став базовою установою під час підготовки Господарського кодексу України, який набрав чинності з 1 січня 2004 р.

З огляду на високу актуальність досліджень з теоретичних і прикладних проблем соціально-економічного розвитку регіонів України, раціонального використання їх виробничого, трудового, природно-ресурсного та інтелектуального потенціалів Президія НАН України постановою від 19.10.1994 № 233 перетворила Львівське відділення Інституту економіки НАН України на Інститут регіональних досліджень НАН України. На новостворену організацію було покладено завдання з комплексного дослідження проблем управління соціально-економічним розвитком регіонів України. Інститут виступив головною науковою установою під час підготовки Державної стратегії регіонального розвитку

на період до 2015 року (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 № 1001), проекту Закону «Про розвиток гірських територій в Україні».

Задля забезпечення проведення соціальних і гуманітарних досліджень, спрямованих на прискорення соціально-економічного і культурного розвитку Закарпатського регіону, осмислення історичних та етнокультурних проблем, глибокої інтеграції регіону в загальнонаціональні процеси, постановою Президії НАН України від 24.05.1995 № 149 було створено Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, який у 2004 р. відповідно до постанови Президії НАН України від 06.10.2004 № 250 увійшов до складу Відділення економіки НАН України.

З березня 1995 р. по травень 1997 р. у складі Відділення економіки НАН України функціонував Інститут Росії НАН України (ліквідований відповідно до постанови Президії НАН України від 27.05.1997 № 847).

Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» працює відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 19.07.1997 № 772 «Про створення Інституту економічного прогнозування НАН України» та постанови Президії НАН України від 06.07.2005 № 139 «Про перейменування Інституту економічного прогнозування НАН України». Створення цієї установи зумовлено необхідністю забезпечення розроблення стратегічних прогнозів і програм соціально-економічного розвитку країни. Головним завданням Інституту є проведення фундаментальних і прикладних досліджень, спрямованих на розроблення напрямів і методів розвитку господарської системи, стратегічних прогнозів і програм розвитку економіки України.

Восени 2002 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.09.2002 № 556-р та постановою Президії НАН України від 09.10.2002 № 246 в системі Академії було відроджено Інститут демографії та соціальних досліджень, якому в 2009 р. було присвоєно ім'я видатного вченого-демографа, засновника та першого директора Демографічного інституту академіка М.В. Птухи.

Інститут став загальноновизнаним в Україні й за кордоном центром наукової думки і координації досліджень у галузі демографії та соціальної економіки, значно розширивши наукові горизонти й тематику досліджень. Нині він є єдиною профільною науково-дослідною установою НАН України, яка спеціалізується на системних дослідженнях проблем демографічного і соціального розвитку, проводить фундаментальні та прикладні дослідження, моделює новітні тенденції, розробляє комплексні демографічні прогнози та концептуальні засади державної соціально-демографічної політики.

Постановою Президії НАН України від 08.10.2003 № 242 у складі Відділення економіки НАН України було організовано Об'єднаний інститут економіки НАН України як правонаступника Інституту економіки НАН України. Постановою Президії НАН України від 06.07.2005 № 139 діяльність Об'єднаного інституту економіки НАН України було припинено.

З метою вдосконалення мережі установ НАН України і поглиблення досліджень з проблем інноваційного розвитку регіонів та їх конкурентоспроможності, проблем машинобудівного комплексу, територіально-виробничої та кластерної побудови регіональної економіки постановою Президії НАН України від 14.12.2005 № 275 Харківське відділення Інституту економіки НАН України було перейменовано у Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України. Центр став головною установою під час підготовки Стратегії сталого розвитку Харківської області до 2020 року.

Постановою Президії НАН України від 01.11.2010 № 309 у межах організаційних заходів, спрямованих на оптимізацію наукових досліджень, з метою підвищення наукового рівня їх результатів та вдосконалення форм і методів управління, а також відповідно до завдань, визначених протоколом засідання Президії НАН України від 21.04.2010 № 12 в частині впорядкування мережі наукових установ, припинено діяльність Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України та ство-

рено Державну установу «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України, головними завданнями якої стало проведення фундаментальних і прикладних досліджень проблем сталого розвитку з метою одержання нових знань щодо формування стратегії сталого розвитку, ефективного використання природних ресурсів, покращення стану навколишнього природного середовища, екологічної безпеки держави.

Нині до складу Відділення входять дві установи подвійного підпорядкування. Основною метою діяльності Науково-дослідного інституту праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і НАН України (створеного відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 04.03.1997 № 202) є обґрунтування та наукове забезпечення державної політики у сфері праці, зайнятості населення, заробітної плати, соціального захисту населення, пенсійного та соціального страхування, рівня життя населення. Створений відповідно до спільного наказу Міністерства праці та соціальної політики і НАН України від 05.06.2002 № 258/187 Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та НАН України має такі основні напрями наукової діяльності: отримання нових і узагальнених знань про суспільство та соціальну політику України; створення наукових основ соціально-економічного розвитку країни.

Сьогодні роботу 10 установ, які перебувають у віданні НАН України і входять до складу Відділення економіки, спрямовано на вирішення найактуальніших наукових проблем фундаментального та прикладного характеру, пов'язаних із розробленням науково обґрунтованих моделей, алгоритмів і управлінських технологій, здатних забезпечити формування та реалізацію політики модернізації як способу опанування просторового різноманіття, механізмів взаємодії та розвитку економіки, суспільства і держави.

Персональний склад Відділення нині налічує 12 академіків та 20 членів-кореспондентів НАН України. Середньоспискова чисельність працівників установ Відділення економіки становить близько 1,2 тис. осіб.